प्रथमः पाठः

वयं वर्णमालां पठामः

वर्णाः द्विविधाः भवन्ति – स्वराः व्यञ्जनानि च।

(१) स्वराः

स्वराणाम् उच्चारणं स्वतन्त्ररूपेण भवति।

स्वराः द्विविधाः सन्ति – समानाक्षराणि सन्ध्यक्षराणि च।

१. समानाक्षराणि

वर्णमालायाम् आदौ ये सामान्याः स्वराः सन्ति, ते समानाक्षर-स्वराः भवन्ति।

ह्रस्वः	दीर्घः
अ	आ
इ	ई
उ	ऊ
ऋ	ॠ
ऌ	– *

२. सन्ध्यक्षराणि

द्वयोः निश्चित-स्वरयोः सन्धिद्वारा ये नवीनाः स्वर-वर्णाः जायन्ते, ते सन्ध्यक्षर-स्वराः भवन्ति।

ह्रस्वः	दीर्घः
** –	ए
–	ऐ
–	ओ
–	औ

अ + इ → ए

अ + ए → ऐ

अ + उ → ओ

अ + ओ → औ

* ॥ 'ऌ'-वर्णस्य दीर्घाः न सन्ति॥ ** ॥ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाः न सन्ति॥ इति पाणिनीय-शिक्षा-सूत्रे

© NCERT not to be republished

✷ अनुनासिक-स्वराः

मुखेन सह नासिकया अपि उच्चारिताः स्वराः **अनुनासिक-स्वराः** भवन्ति –

अँ	आँ	इँ	ईँ	उँ	ऊँ	ऋँ	ॠँ	ऌँ
एँ	ऐँ	ओँ	औँ					

(२) व्यञ्जनानि

व्यञ्जनानाम् उच्चारणे कस्यचित् **स्वरस्य** सहायतायाः अपेक्षा अवश्यं भवति। अतः **वर्णमालायां** **व्यञ्जनानाम्** उच्चारणार्थं सर्वत्र अ **स्वरस्य** योजनं भवति। उदाहरणम् –

क् + अ = क   ख् + अ = ख

ग् + अ = ग   घ् + अ = घ

अत्र **व्यञ्जनं** केवलं → क् ख् ग् घ् इत्येव अस्ति।

अत्र अ **स्वरः** केवलम् उच्चारणार्थं योजितः अस्ति।

व्यञ्जनानां चत्वारः भेदाः सन्ति –

१. स्पर्शाः (वर्ग्याः) वर्णाः

क-वर्गः –	क	ख	ग	घ	ङ
च-वर्गः –	च	छ	ज	झ	ञ
ट-वर्गः –	ट	ठ	ड	ढ	ण
त-वर्गः –	त	थ	द	ध	न
प-वर्गः –	प	फ	ब	भ	म

स्पर्शाः (वर्ग्याः) व्यञ्जनवर्णाः स्वकीय-उच्चारण-स्थानानुसारेण पञ्चसु वर्गेषु विभक्ताः भवन्ति।

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

२. अन्तःस्थाः वर्णाः

य र ल व

अन्तःस्थाः वर्णाः बहुत्र **स्वर-वर्णानां** स्थाने जायन्ते। अतः एते – **"अर्ध-स्वराः"** इत्यपि उच्यन्ते।

इ + अ → य् + अ	यथा –	यदि	+ अपि	=	यद्यपि
ऋ + अ → र् + अ		पितृ	+ आज्ञा	=	पित्राज्ञा
ऌ + अ → ल् + अ		ऌ	+ आकृतिः	=	लाकृतिः
उ + अ → व् + अ		सु	+ आगतम्	=	स्वागतम्

३. ऊष्म-वर्णाः

श ष स ह

ऊष्मणां व्यञ्जन-वर्णानाम् उच्चारण-समये मुखात् उष्णः वायुः निस्सरति।

४. अयोगवाहौ वर्णौ

अं अः

अयोगवाहः विशिष्टः व्यञ्जन-वर्णः अस्ति। अत्र उच्चारणार्थं अ **स्वरस्य** संयोजनं पूर्वं भवति, न तु पश्चात्। अत्र **द्वौ अयोगवाहौ** स्तः –

अं = अ + ं → अनुस्वारः

अः = अ + ः → विसर्गः

अत्रापि **अनुस्वारः** केवलं → ं, तथा **विसर्गः** केवलं → ः इत्येव अस्ति।

एवमेव अत्रापि पूर्वं योजितः अ **स्वरः** केवलम् उच्चारणार्थम् अस्ति।

Reprint 2025-26

© NCERT not to be republished

व्यञ्जनैः सह सर्वेषाम् अपि स्वराणां संयोजनं भवति।

व्यञ्जनैः सह स्वराणां संयोजनेन गुणिताक्षराणि भवन्ति –

गुणिताक्षराणि

व्यञ्जनानि							
	स्वराः →	अ	आ	इ	ई	उ	ऊ
	मात्राः →		ा	ि	ी	ु	ू
क्	→	क	का	कि	की	कु	कू
ख्	→						
ग्	→						
घ्	→						
ङ्	→						
च्	→	च	चा	चि	ची	चु	चू
छ्	→						
ज्	→						
झ्	→						
ञ्	→						

© NCERT not to be republished

वदामः लिखामः च

ऋ	ॠ	ऌ	ए	ऐ	ओ	औ
ृ	ॄ	ॢ	े	ै	ो	ौ
कृ	कॄ	कॢ	के	कै	को	कौ
चृ	चॄ	चॢ	चे	चै	चो	चौ

© NCERT not to be republished

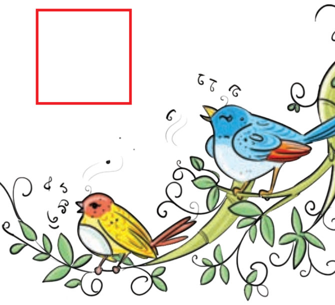

Reprint 2025-26

ट्	→	ट	टा	टि	टी	टु	टू
ठ्	→						
ड्	→						
ढ्	→						
ण्	→						
त्	→	त	ता	ति	ती	तु	तू
थ्	→						
द्	→						
ध्	→						
न्	→						
प्	→	प	पा	पि	पी	पु	पू
फ्	→						
ब्	→						
भ्	→						
म्	→						

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

टृ	टॄ	टॢ	टे	टै	टो	टौ

तृ	तॄ	तॢ	ते	तै	तो	तौ

पृ	पॄ	पॢ	पे	पै	पो	पौ

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

य्	→	य	या	यि	यी	यु	यू
र्	→						
ल्	→						
व्	→						

श्	→	श	शा	शि	शी	शु	शू
ष्	→						
स्	→						
ह्	→						

ं	→	अं	आं	इं	ईं	उं	ऊं
ः	→	अः	आः	इः	ईः	उः	ऊः

अयोगवाहानाम्

क्	+	स्वरः	+	ं	→	कं	कां				
ख्	+	स्वरः	+	ः	→	खः	खाः				

© NCERT not to be republished

यृ	यॄ	यॢ	ये	यै	यो	यौ
* रृ	रॄ	रॢ				
लृ	लॄ	लॢ				

शृ	शॄ	शॢ	शे	शै	शो	शौ

ऋं	ॠं	ऌं	एं	ऐं	ओं	औं
ऋः	ॠः	ऌः	एः	ऐः	ओः	औः

अभ्यासं कुर्मः

* ऋ ॠ ऌ – एतानि त्रीणि गुणिताक्षराणि क्रमेण इत्येवमपि प्रकारान्तरेण लिख्यन्ते।

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
पित्राज्ञा	पितुः आदेशः	पिता का आदेश	Father's order	
लाकृतिः	'ऌ'-वर्णस्य आकृतिः	'ऌ'-वर्ण का रूप	Shape of letter 'ऌ'	
एकैकः	प्रत्येकम्	हर एक	Each one	
अजः	छागः	बकरा	Goat	
वधूः	परिणीता	विवाहिता नारी	Married woman	
मातृणम्	मातुः ऋणम्	माता का ऋण	Indebtedness to Mother	
क्लृप्तम्	कल्पितम्	माना हुआ	Supposed	
ऌकारः	'ऌ'-वर्णः	'ऌ' वर्ण	Letter 'ऌ'	
ओम्	प्रणवः	एकाक्षर ब्रह्म	Name of Brahma	
औषधम्	भेषजम्	औषध	Medicine	
जिह्वा	रसना	जीभ	Tongue	
नामधेयम्	नाम	नाम	Name	
भगिनी	स्वसा	बहन	Sister	
भ्राता	अनुजः / अग्रजः	भाई	Brother	
पितामही	पितुः माता	दादी	Paternal Grandmother	
पितामहः	पितुः पिता	दादा	Paternal Grandfather	
मातामही	मातुः माता	नानी	Maternal Grandmother	
मातामहः	मातुः पिता	नाना	Maternal Grandfather	
सुश्रीः	कुमारी	कुमारी	Miss	
श्रीः	लक्ष्मीः, सुन्दरता	लक्ष्मी, सौन्दर्य	Goddess of prosperity	
उपाधिः	विशिष्टता	विशेषता	Title	
प्रथम-नाम	मुख्यं नाम	पहला नाम	First Name	

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
मध्य-नाम	मध्यवर्ति नाम	बीच का नाम	Middle Name	
अन्त्य-नाम	अन्तिम-नाम	अन्तिम-नाम	Last Name	
कुल-नाम	कुलस्य गोत्रस्य वंशस्य वा नाम	कुल गोत्र या वंश का नाम	Family Name	

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. कस्य चित्रम् ? वदन्तु लिखन्तु च —

..........गणेशः..........

....

....

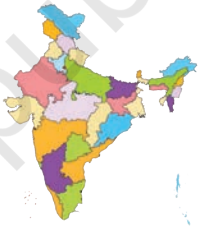
....

....

....

....

....

....

....

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

२. चित्रं पश्यन्तु। पट्टिकातः समुचितान् वर्णसमूहान् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—

पङ्कजम्

च..........

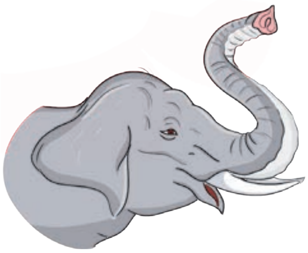
शु..........

वृ..........

द..........

च..........

..........शूलम्

अ..........

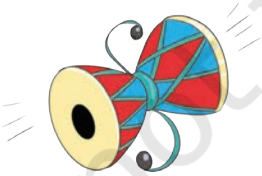
ढ..........

श..........

पट्टिका	क्का	त्रि	ण्डः	ञ्चुः	क्षः	ङ्क	ङ्खः	न्ताः	न्द्रः	ष्ट

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

३. प्रथम-वर्णेन पदं वदन्तु लिखन्तु च —

अ	अग्निः	अस्त्रम्
क	....	....
च	....	....
प	....	....
र	....	....
इ	....	....

न	नदी	नौका
म	....	....
ह	....	....
त	....	....
व	....	....
श	....	....

४. स्व-परिवारस्य सदस्यानां पूर्ण-नामानि लिखन्तु —

	उपाधिः	प्रथम-नाम	मध्य-नाम*	अन्त्य-नाम / कुल-नाम**
माता	श्रीमती			
पिता	श्रीमान्			
भगिनी	सुश्रीः			
भ्राता	श्रीमान्			
पितामही	श्रीमती			
पितामहः	श्रीमान्			
मातामही	श्रीमती			
मातामहः	श्रीमान्			

© NCERT not to be republished

* मध्य-नाम अस्ति चेद् पूर्णं नाम लिखन्तु। नास्ति चेद् रिक्तं त्यजन्तु।
** केवलं प्रथमवर्णं (Initial) न लिखन्तु। पूर्णं नाम लिखन्तु।

Reprint 2025-26

५. कक्षायाः शिक्षिकाणां शिक्षकाणां च पूर्ण-नामानि लिखन्तु —

उपाधिः	प्रथम-नाम	मध्यम-नाम	अन्त्य-नाम

६. मित्राणां पूर्ण-नामानि लिखन्तु —

प्रथम-नाम	मध्यम-नाम	अन्त्य-नाम

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

योग्यताविस्तरः

वर्णानाम् उच्चारणं कथं भवति ? इति ज्ञास्यामः –

कस्यचिद् ध्वनेः वर्णस्य वा उच्चारणे **मुखस्य** (Mouth) मुख्या भूमिका भवतीति वयं सर्वे जानीमः। कदाचिद् **मुखेन** सह **नासिकायाः** (Nose) अपि उपयोगः भवतीति अनुभवामः, यथा – 'अं' (ं), 'न', 'म', 'अँ', इत्यादिषु नासिक्य-वर्णेषु। **मुखं** च (Mouth) **नासिका** च (Nose) – उभौ अपि **आस्ये** (Head) भवतः।

आस्यस्य (Head) आभ्यन्तरे वर्णानाम् उत्पत्तिः कुत्र कुत्र भवतीति पश्यामः –

- **मुखे** (Mouth) – पञ्चसु **स्थानेषु** (Places of articulation),
- **नासिकायाम्** (Nose) – एकस्मिन् **स्थाने** (Place of articulation) च।

एवंप्रकारेण सामान्यतः **आस्ये** (Head) **षट् स्थानानि** (Six Place of articulation) भवन्ति, येषु वर्णानाम् उत्पत्तिः भवति।

आस्ये वर्णानां षट् उच्चारण-स्थानानि

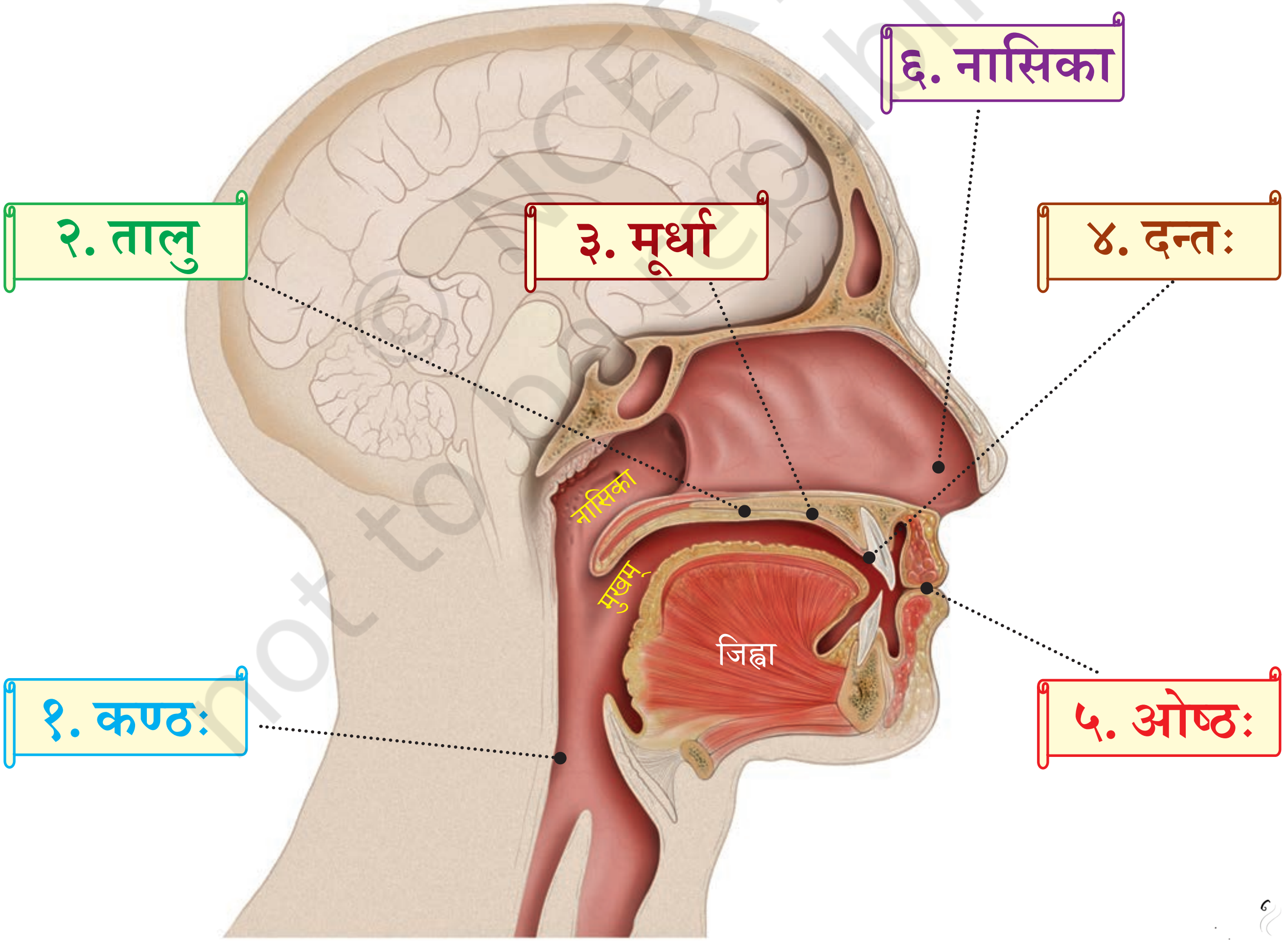

not to be republished © NCERT

Reprint 2025-26

१. कण्ठ्याः वर्णाः

अ आ

क ख ग घ ङ

ह

अः [ः]

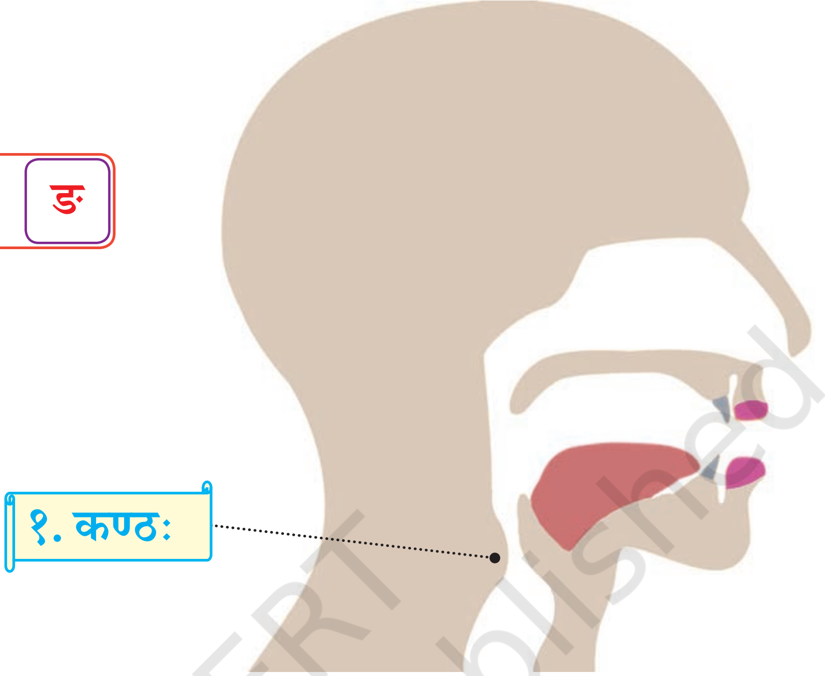

२. तालव्याः वर्णाः

इ ई

च छ ज झ ञ

य

श

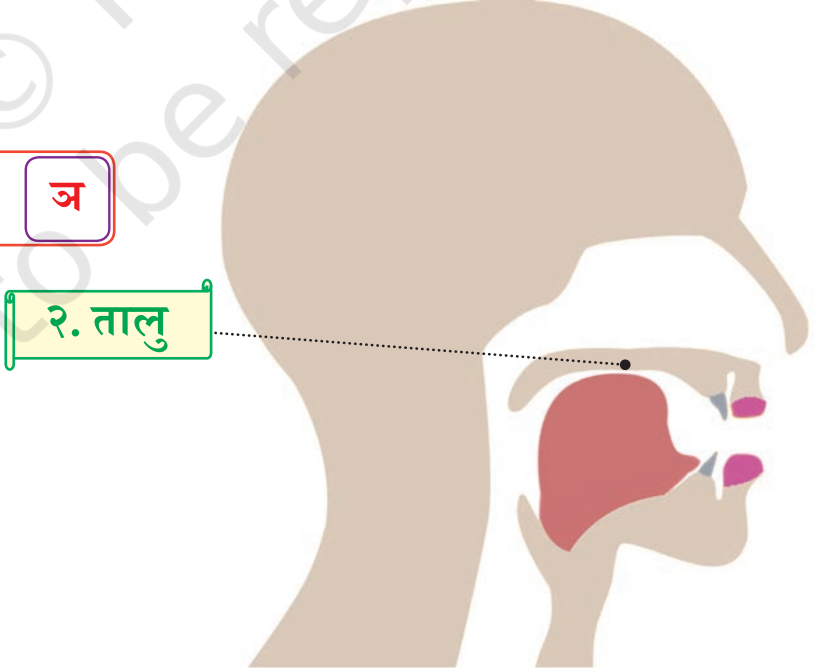

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

३. मूर्धन्याः वर्णाः

ऋ ॠ

ट ठ ड ढ ण

र

ष

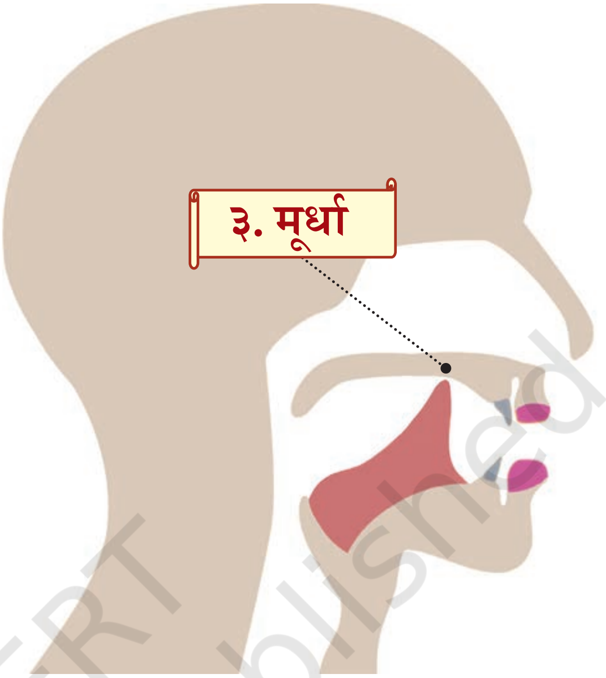

४. दन्त्याः वर्णाः

ऌ

त थ द ध न

ल

स

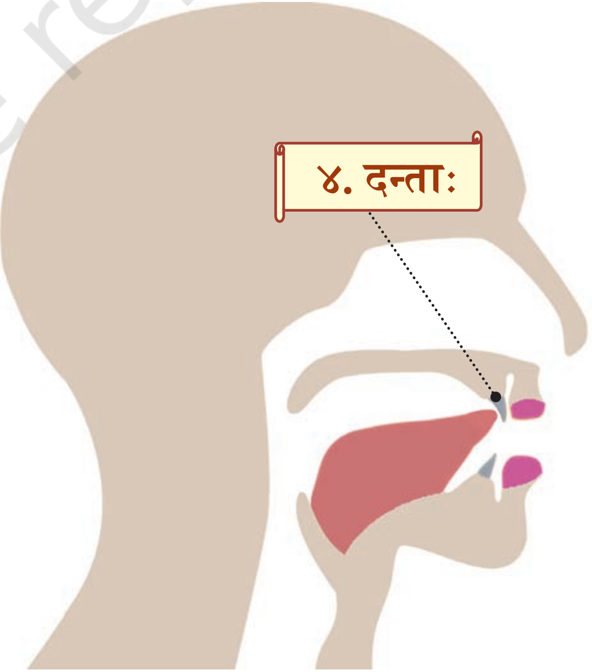

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

५. ओष्ठ्याः वर्णाः

उ ऊ

प फ ब भ म

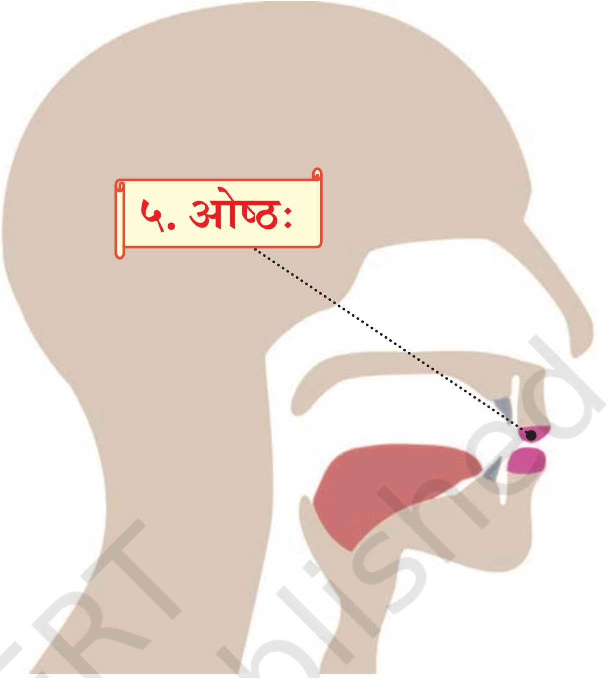

६. नासिक्याः वर्णाः

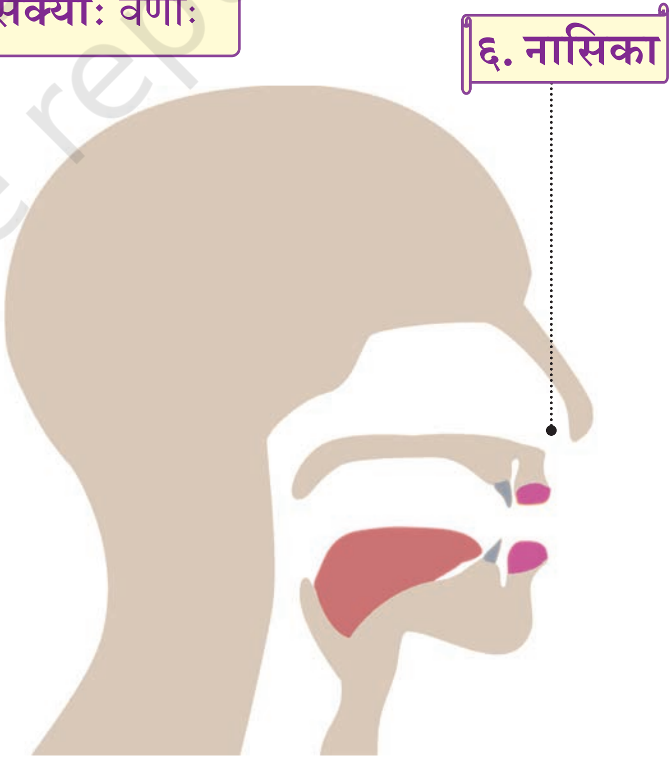

अं [ं]

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

द्विस्थानीय-वर्णानाम् उच्चारण-स्थानानि

कण्ठ-तालव्यौ वर्णौ

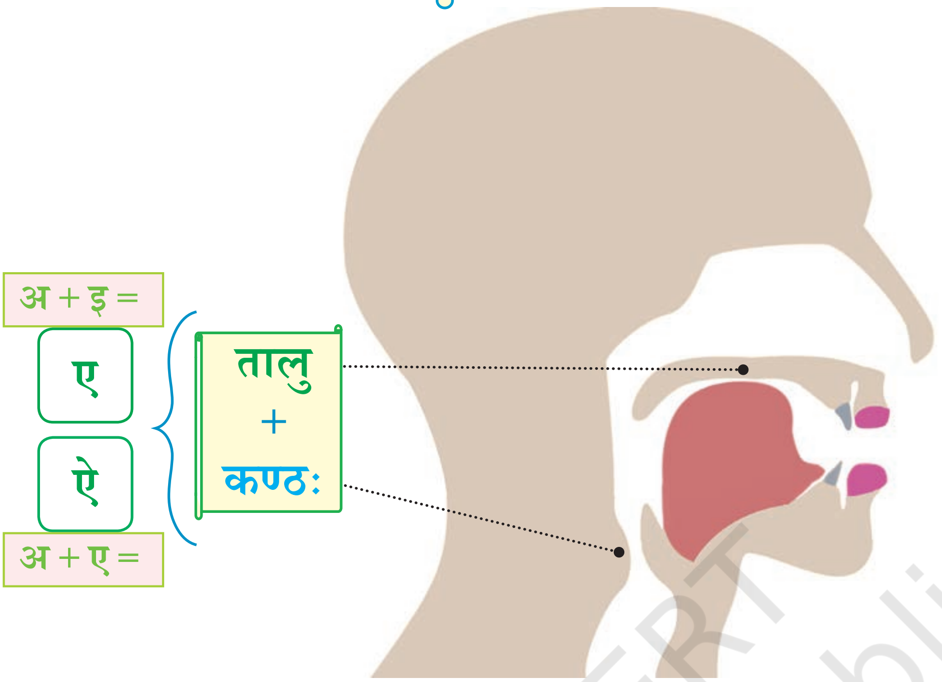

कण्ठोष्ठ्यौ वर्णौ

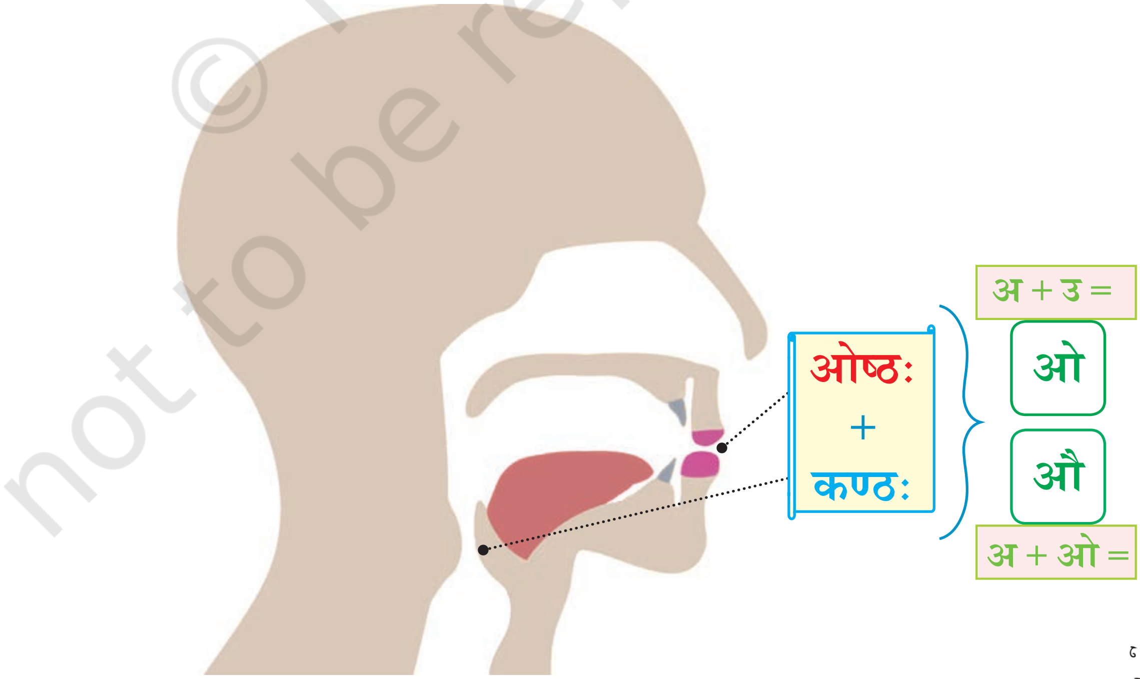

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

स्व-स्थानेन सह नासिक्याः वर्णाः

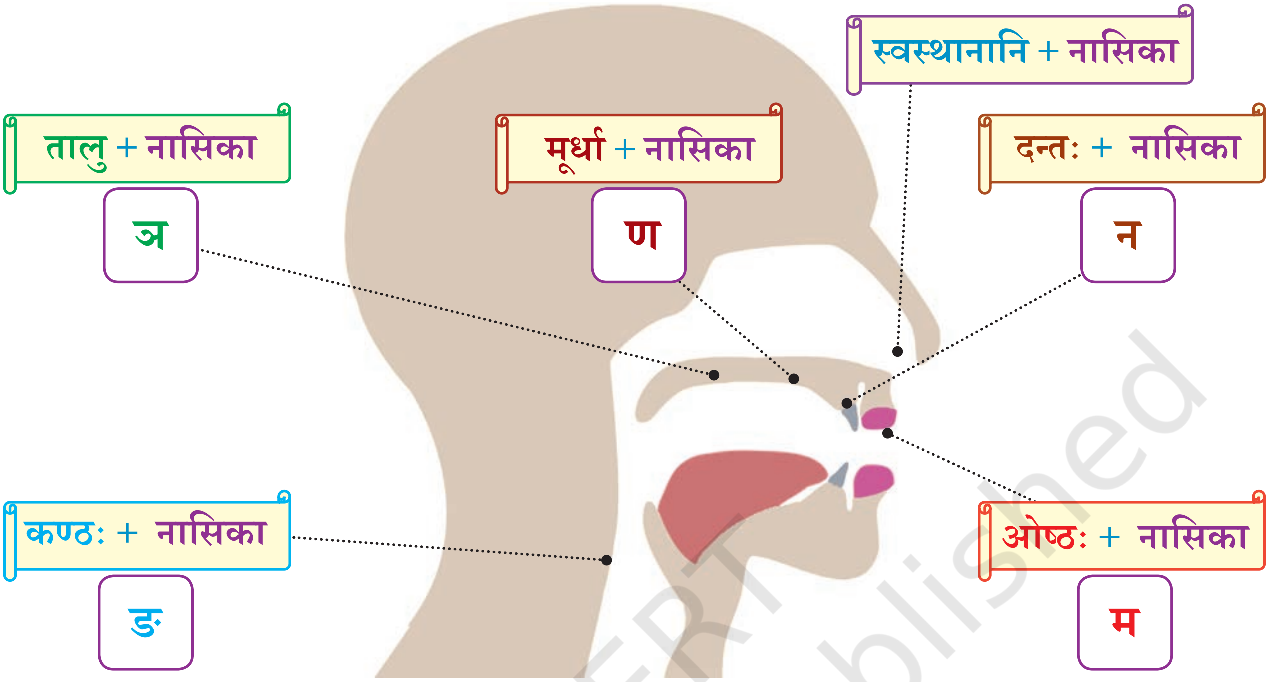

दन्त्योष्ठ्यः वर्णः

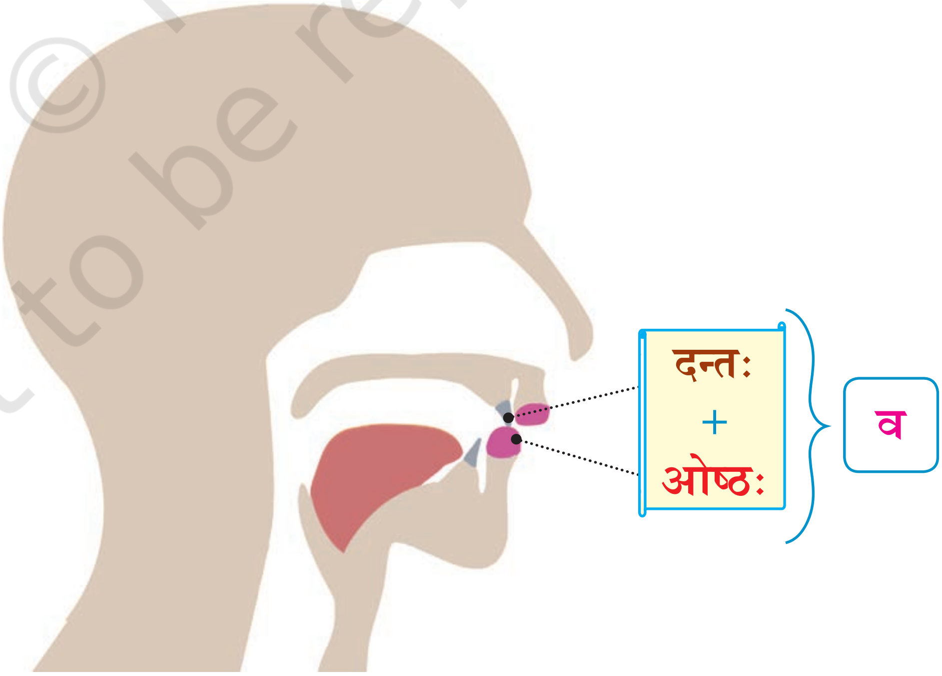

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

सर्वेषाम् एकस्थानीय-वर्णानाम् उच्चारण-स्थानानि

६. नासिक्या:
अं

२. तालव्या:
इ ई

च छ ज झ

य

श

३. मूर्धन्या:
ऋ ॠ

ट ठ ड ढ

र

ष

४. दन्त्या:
ऌ

त थ द ध

ल

स

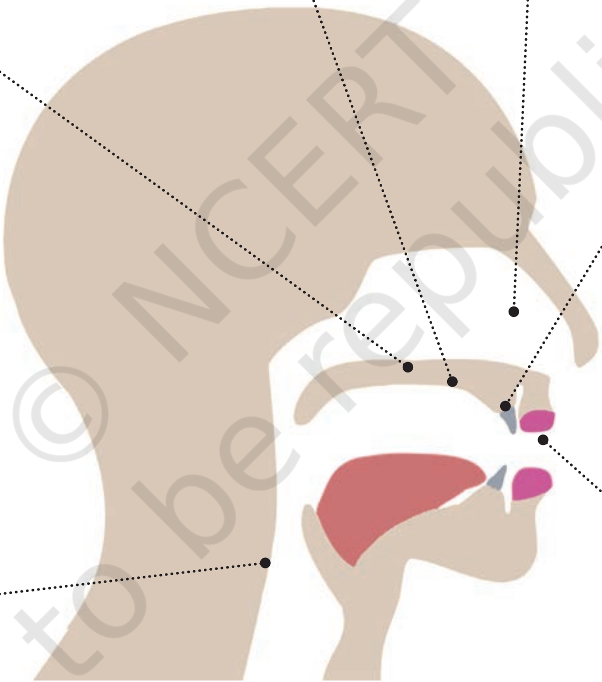

१. कण्ठ्या:
अ आ

क ख ग घ

ह

अ:

५. ओष्ठ्या:
उ ऊ

प फ ब भ

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

सर्वेषां वर्णानाम् उच्चारण-स्थानानि

६. नासिक्याः

अं

ङ ञ ण न म

२. तालव्याः

इ ई

ए ऐ

च छ ज झ ञ

य

श

३. मूर्धन्याः

ऋ ॠ

ट ठ ड ढ ण

र

ष

४. दन्त्याः

ऌ

त थ द ध न

ल व

स

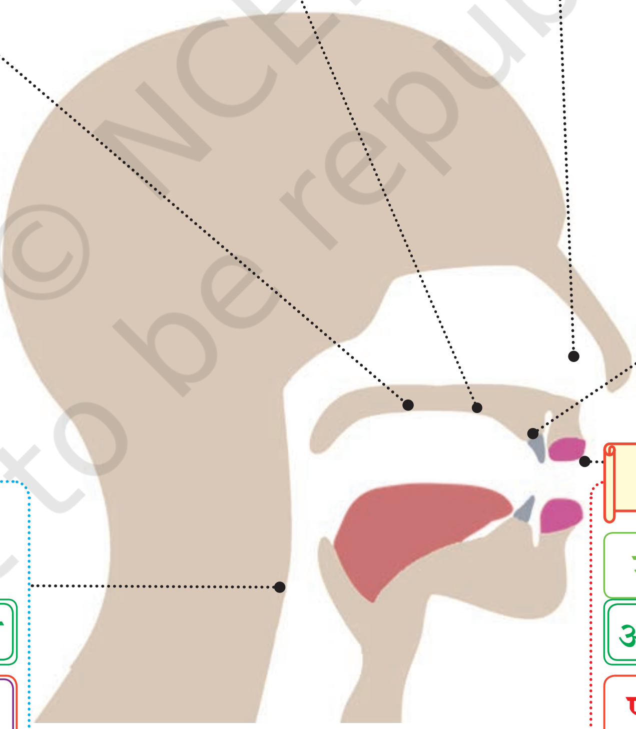

१. कण्ठ्याः

अ आ

ए ऐ ओ औ

क ख ग घ ङ

ह

अः

५. ओष्ठ्याः

उ ऊ

ओ औ

प फ ब भ म

व

© NCERT not to be republished

परियोजनाकार्यम्

चित्राणि ध्यानेन पश्यन्तु। शिक्षकस्य साहाय्येन एतेषां चित्राणां वैशिष्ट्यम् अवगच्छन्तु लिखन्तु च।

(क) कुक्कुटः विरौति

उ → उ → ऊ → उ३

एक-मात्रः	एक-मात्रः	द्वि-मात्रः	त्रि-मात्रः
ह्रस्वः	ह्रस्वः	दीर्घः	प्लुतः

(ख)

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः।
शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम्॥

१.	*चाषः (नीलकण्ठः)*	*पक्षी*	–	*एक-मात्रं ध्वनिं करोति।*	(ह्रस्व-स्वरः इव)
२.	*वायसः (काकः)*	*पक्षी*	–	*द्वि-मात्रं ध्वनिं करोति।*	(दीर्घ-स्वरः इव)
३.	*शिखी (मयूरः)*	*पक्षी*	–	*त्रि-मात्रं ध्वनिं करोति।*	(प्लुत-स्वरः इव)
४.	*नकुलः*	*पशुः*	–	*अर्ध-मात्रं ध्वनिं करोति।*	(व्यञ्जनम् इव)

१. चाषः (नीलकण्ठः) विरौति

एक-मात्रः

(ह्रस्वः)

२. वायसः (काकः) विरौति

द्वि-मात्रः

(दीर्घः)

३. शिखी (मयूरः) केकां करोति

त्रि-मात्रः

(प्लुतः)

४. नकुलः ध्वनयति

अर्ध-मात्रः

(अर्ध-मात्रकः)

© NCERT not to be republished

Reprint 2025-26

(ग) नामान्त्याक्षरी क्रीडा

शिक्षिका/शिक्षकः छात्रान् समूहद्वयेन विभज्य प्रथमगणस्य छात्रां/छात्रं स्व-नामधेयं वक्तुं निर्दिशति। छात्रा/छात्रः स्व-नामधेयं वदति। तदनन्तरं द्वितीयगणस्य छात्रा/छात्रः उत्तिष्ठति। उक्तस्य नामधेयस्य अन्तिमं व्यञ्जनवर्णं (विसर्गातिरिक्तम्) स्वीकृत्य तेन वर्णेन आरभ्यमाणं किञ्चिद् नाम वदति। ततः अग्रे उक्तस्य नामधेयस्य अन्तिमं व्यञ्जनवर्णं (विसर्गातिरिक्तम्) स्वीकृत्य पुनः प्रथमगणस्य छात्रा/छात्रः उत्थाय तेन वर्णेन आरभ्यमाणं किञ्चिद् अन्यद् नामधेयं वदति। अनेन प्रकारेण क्रमशः क्रीडा प्रचलति।

(घ) उच्चारण-स्थानानां पाणिनीय-शिक्षा-सूत्राणि

सूत्राणि	अर्थः
अकुहविसर्जनीयाः **कण्ठ्याः**	'अ आ', 'क ख ग घ ङ', 'ह', 'विसर्गः- अः' – एतेषाम् उच्चारणं → कण्ठ-स्थाने भवति
इचुयशास् **तालव्याः**	'इ ई', 'च छ ज झ ञ', 'य', 'श' – एतेषाम् उच्चारणं → तालु-स्थाने भवति
ऋटुरषा **मूर्धन्याः**	'ऋ ॠ', 'ट ठ ड ढ ण', 'र', 'ष' – एतेषाम् उच्चारणं → मूर्ध-स्थाने भवति
ऌतुलसा **दन्त्याः**	'ऌ', 'त थ द ध न', 'ल', 'स' – एतेषाम् उच्चारणं → दन्त-स्थाने भवति
उपूपध्मानीया **ओष्ठ्याः**	'उ ऊ', 'प फ ब भ म', [*उपध्मानीयः**] – एतेषाम् उच्चारणम् → ओष्ठ-स्थाने भवति
ङञणनमाः **स्वस्थान-नासिकास्थानाः**	'ङ', 'ञ', 'ण', 'न', 'म' – एतेषाम् उच्चारणम् → उभयोः स्थानयोः – स्वस्थानेन सह नासिका-स्थाने अपि भवति
ए ऐ **कण्ठतालव्यौ**	'ए', 'ऐ' – एतयोः उच्चारणम् → उभयोः कण्ठ-तालु-स्थानयोः भवति
ओ औ **कण्ठोष्ठ्यौ**	'ओ', 'औ' – एतयोः उच्चारणम् → उभयोः कण्ठ-ओष्ठ-स्थानयोः भवति
वकारो **दन्त्योष्ठ्यः**	'व' – अस्य उच्चारणम् → उभयोः दन्त-ओष्ठ-स्थानयोः भवति
अनुस्वारयमा **नासिक्याः**	'अनुस्वारः- अं', [*यमाः** च] – एतेषाम् उच्चारणं → नासिका-स्थाने भवति

© NCERT not to be republished

* '*उपध्मानीयः*' '*यमाः*' च विशिष्टाः अतिरिक्ताः अयोगवाह-वर्णाः सन्ति। एतेषां प्रयोगः सामान्य-संस्कृत-भाषायां प्रायः न दृश्यते।

Reprint 2025-26